

HAMDIJA KREŠEV LJAKOVIĆ

SAHAT-KULE U BOSNI I HERCEGOVINI PRILOG ZA STUDIJ KONZERVACIJE

UVOD

Još u Starom vijeku osjetila se potreba mjerenja dnevnog vremena. Babilonci su podijelili dan u 12 dvostrukih sati ili kapsu po 120 minuta. Njihov je izum i sunčani sat ili sahat. Prvi takav sat nastao je u Babilonu 640 godine prije naše ere. Noću su mjerili vrijeme pomoću kretanja zvijezda. Nešto kasnije pronađeni su pješčani i vodeni satovi. Ovim satovima služili su se ljudi i nakon pronalaska mehaničkog sata. Oni se ponegdje i danas nadu. Jedan sunčani sat nalazi se u zapadnom zidu Hadži-Ali-begove džamije u Travniku.

Mehanički satovi javljaju se u Srednjem vijeku, i to najprije na tornjevima. Sistem kotača u tim satovima pokretali su regulatori, zvani pero. Od XI. stoljeća grade se ure ili časovnici, koji iskučavaju satove. Kasnije se javljaju i stoni satovi.

Godine 1500 napravio je Petar Henlein, bravar u Nurnbergu, prvi džepni sat. Taj je sat usavršio holandski fizičar i matematičar Christian Huygens (1629–1695). Sve do XIX stoljeća satovi su proizvod obrtnika, a centar njihove proizvodnje bila je Engleska. Zbog toga su bili i rijetki i skupi, pa su ih mogli nabaviti samo bogatiji ljudi, a siromašniji svijet slu-

žio se satovima na tornjevima. U tu svrhu građene su kod nas sahat-kule.¹

U augustu 1493 opremila je Republika sv. Vlaha jedan sat na uzdarje hercegovačkom krajišnjiku Sulejman-begu, koji je rezidirao u Foči. Dr. Ćiro Truhelka primjećuje kako je taj sat bio možda prvi, koji je prokucao na bosanskom zemljištu.² Zakladnica Ćejvan čehaje (Kjejvan kjet-hoda), mostarskog legatora od 1558, drugi je po starosti meni poznat dokumenat, u kome se kod nas spominje sat. U popisu stvari što ih je taj legator ostavio navedena su i dva sata, i to: jedan pješčani (kum-saat) i jedan sa zvonom (čan-saat).³ Međutim, taj sat sa zvonom nije onaj sa sahat-kule, jer je sahat-kula u Mostaru iz kasnijeg vremena i zadužbina legatorke Fatime kadune.

U oskudici satova služili su se kod nas mjesnim podnevnikom (meridijan). Kao primjer za to neka nam posluži žlijeb uklesan u rub temelja munare Lala-pašine džamije u Hlivnu (XVI. stoljeće). Taj žlijeb je dio hlivanskog podnevnika.

¹ O toj rijetkosti satova kod nas još 1658. g. govori francuski putopisac Pouillet. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. XX. (1908.).

² Dr. Ć. Truhelka: Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, Sarajevo 1911, str. 215 (separat iz Gl. Z. M.).

³ Zakladnica u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru.

I

OPĆENITO O SAHAT-KULI

Sahat-kule su visoke i vitke zgrade kvadratne osnovice, zidane od kamena, a pokrivenе šatorastim krovom. Po svome izgledu najsličnije su tornju romaničke crkve bez nekih njegovih elemenata. Ispod krova nekih sahat-kula je vijenac, a ispod njega jedan ili četiri otvora — prozora na sve četiri strane, na kojima je smješten sat s napravom za otkucavanje vremena. Osim tih, ima i drugih otvora, nalik na puškarnice. Ti su raspoređeni na glavnim plohama objekta, od podnožja do sata, a kroz njih prodire oskudna svjetlost u unutrašnjosti, kroz koju do sata vodi drveno stubište, i po tome se mogu označiti kao neka vrsta prozora. Pri tlima svake sahat-kule su vrata. Od njih pa do sata vode strme drvene stepenice, koje su izgradene uza zidove s malim podestima ili o d m o r i m a .

Kod tih je objekata ponajčešće samo na uglovima ljepše tesani kamen, a ostali su dijelovi zidova od grublje tesanog kamena. Kao žbuka služilo je otstajano zavareno vapno, kao i kod svih drugih bolje zidanih zgrada.

Ponutrica tih kula uvijek je neožbukana, a izvana su samo poneke okrećene.

Vrata su ili četverouglasta ili na svod i uvijek su jednokrilna, a po materijalu najviše su željezna, ali ih ima i drvenih. Ako su vrata manja, onda se obično otvaraju unutra (Foča), a ako su veća, naizvan (Sarajevo). Svaka vrata imaju bravu.

Otvori u gornjem dijelu tih kula su okruglasti ili pravokutni, a negdje su opet pravokutnik s lukom, koji ga prekriva, i svagdje su okrenuti na sve četiri strane. Između tih otvora je sat s minama, takođe na sve strane, ali ima satova i bez mina. Na kuli na Musali u Travniku bio je sat samo s jednom minom, a u Gornjem Vakufu bez mina. Kod onih sahat-kula bez mina zna se vrijeme samo po iskucavanju sata. Ovakve sahat-kule iskucavaju samo satove, a nikada četvrti.

Svaki je sat spojen sa zvonom. Kod nekih je sahat-kula zvono na krovu, a iznad njega je takođe šatorast krov na četiri stupica, kako se to vidi na našoj slici sahat-kule u Gornjoj čaršiji u Travniku.

Sve su sahat-kule pravljene na isti način, samo se razlikuju po dimenzijama i po položaju mesta gdje su građene.

Stranica osnovice kreće se od 3,07 do 5,5 m, ili, tačnije rečeno, od 3,07 do 4 m, jer je samo jedna sa stranicom od 5,5 m (Gradačac). Kod nekih pak sahat-kula osnovica nije baš potpuni kva-

drat, kao i kod mnogih naših kupolastih džamija, nego četverokut s razlikom u stranicama od 10, 15 pa i 20 cm. Takav je slučaj u Foči (3,10X3,20) i u Gornjoj čaršiji u Travniku (4,10X4,20).

Visine su još različitije. Gotovo ni dvije nisu jednake, a kreću se od 10 do 28 m. Najniža je u Gornjem Vakufu, a najviša u Sarajevu.

Debljina zidova je također različita, od 65 cm do 1 metra.

Najmanji je ulaz u sahat-kuli u Foči (64X95 centimetara), a najveći u Tešnju (77X170 cm).

Na vrhu krova neke sahat-kule imaju alem (Sarajevo).

Sahat-kula u Jajcu razlikuje se od svih drugih u Bosni i Hercegovini. To, zapravo, i nije objekat ove vrste, nego obična kapi-kula jajačke tvrdave, u kojoj je negdje poslije njena osnutka postavljen uredaj za otkucavanje vremena.

Neke sahat-kule imaju natpis na turskom jeziku, ali ti se natpisi, osim Gradačca, odnose, nažalost, uvijek na popravak, a ne na osnutak dočićnog objekta.

Satovi u sahat-kulama, kako je već rečeno, uvijek su spojeni sa zvonom. Tek od novijeg vremena znamo nešto i o provenijenciji tih satova. Današnji sat u Sarajevu nabavljen je godine 1874 u Engleskoj, a satovi u Maglaju, Tešnju, Gračanici, Gradačcu i Foči nabavljeni su poslije godine 1878 u Beču.

Isto su tako i zvona različitog porijekla. Njih su Turci ovamo donosili obično kao ratni plijen. Zvono, što je do godine 1879 stajalo na sahat-kuli u Hlivnu, saljeveno je 1479, a sahat-kula je sagrađena iza 1659, i, prema tome, ono nije lijevano za ovu svrhu. To se zvono danas nalazi u franjevačkom samostanu na Gorici kraj Hlivna.

Zvono na sahat-kuli u Banjoj Luci je iz godine 1501, a u Pruscu iz godine 1633. Obadva ta datuma zabilježena su na samim zvonima. Za zvono pak što je bilo u Počitelju, priča se ondje da je doneseno s Krete nakon njenog pada pod Turke (1669.). O tome govori i Salih efendija Muvekit u svojoj još neštampanoj, turskim jezikom pisanoj, Historiji Bosne (Tarihi dijari Bosna). Po Muvekitu, na tom je zvonom bila urezana godina 1675, i, prema tome, to ne bi moglo biti tačno, jer je zvono lijевano 7 godina nakon pada Krete. Možda se tu radi o nekom drugom zvonom, koje je zamijenjeno kasnije onim, na kome je bila urezana godina 1675. Slušao sam u Gradačcu kako je staro zvono na tamošnjoj sahat-kuli bilo doneseno iz Šapca nakon sloma Prvog srpskog ustanka

(1813) i da je skinuto i opet preneseno u Šabac godine 1919.

O cijeni i težini zvona imamo jedan podatak iz novijeg vremena. Hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović htio je da izmjeni zvono na sahat-kuli u Mostaru. U tu svrhu obratio se on grofu Lilienbergu, dalmatinskom namjesniku u Zadru, i ovaj mu javlja 10 (22) marta 1838 da su cijene zvona ove:

I zvono od 1571	funtu stoji 1.205,43	forinte
II zvono od 1180	funti stoji 905,38	forinte
III zvono od 786	funti stoji 603,14	forinte
IV zvono od 686	sunti stoji 526,16	forinte
V zvono od 468	funti stoji 359,20	forinte

»Ako bi se dalo saliti zvono od 2.000 funti, stajalo bi 1.800 forinti ne računajući materijal, izradu, prenos i postavljanje zvona u Mostaru.«

18 (30) aprila 1838 odgovorio je Ali-paša grofu Lilienbergu i naručio ono najmanje zvono od 468 funti težine.

Njemu je odgovorio grof Lilienberg 15 (27) jula iste godine » ... i učiniću da se izvrše naoružbine koje ste na mene naslonili po kolonelu U. Grizogonu, a poslaću vam na svoje vrijeme i sve poiskane stvari, mnoge od kojih moram izdaleka donijeti.

»Zvono neće biti od dvjesta okah no veće, i nadam se da će se izdaleka čuti, i da će dostoјno biti tako slavnog Veziera Mostarskoga i Gospodina Stolačkog, moga dragog i iskrenog prijatelja komu ja iz svega serdca dobro želim.«⁴

I u Bosni su se lijevala zvona. U Sarajevu je postojala Zildžijska (Zvonarska) čaršija. Oko 1815 radilo se o prenosu jednog zvona iz Sarajeva u Travnik, sigurno za sahat-kulu u Gornjoj čaršiji, koja je u to vrijeme popravljana.⁵

Sahat-kule su građene ponajčešće u centru čaršije dotičnog mjesta, ali ih ima koje su sagrađene i u oboru nekih tvrdava (Maglaj, Tešanj, Gradačac, Počitelj i Trebinje).

Danas ima u Bosni i Hercegovini u svemu 19 sahat-kula, i to 2 u Travniku i po jedna u Banjoj Luci, Donjem Vakufu, Foči, Gornjem Vakufu, Gračanici, Gradačcu, Hlivnu, Jajcu, Maglaju, Mostaru, Nevesinju, Počitelju, Prozoru, Pruscu, Sarajevu, Tešnju i Trebinju. Osim ovih, bile su 1878 još dvije, i to: jedna u Stocu, a druga u Sarajevu uz Bijelu džamiju. Ova zadnja bila je sagrađena 1874 od drvenog materijala i u nju je smješten sat sa Gazi Husrevbegove sahat-kule. Kako se kod

⁴ Državni arhiv u Zadru: Atti presidiali dell' I. R. Governo della Dalmasia, anno 1838, br. 521/X, 961/X i br. 1422/X. Ove mi je podatke ustupio prof. Hamdija Kapidžić, na čemu mu se i ovdje lijepo zahvaljujem.

⁵ Sidžil 63, str. 28 i 29.

jačeg vjetra njihala, pobojaše se okolni stanovnici da se ne sruši, pa je porušiće.

Od velikog požara u Travniku (godine 1903) ne radi sahat-kula na Musali, a od godine 1917 ne rade još neke, jer su austrijske vlasti skinule zvona, da od njih prave municiju. U prošlom ratu prestale su raditi sahat-kule u Foči, Gračanici i Donjem Vakufu. Ta posljednja ostala je i bez krova. Jedina je stolačka sahat-kula porušena prije kojih tridesetak godina, dok sve ostale stoje uzgor i pod zaštitom su Zemaljskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu, i podaci, koje ovdje iznosim, daju se kao uvodna studija za konzervatorske radove na toj vrsti spomenika.

Svaka sahat-kula ima po jednog službenika, koji navija sat i koji se brine da on tačno ide. Ti se satovi navijaju obično jedanput tjedno. Prije su ti satovi išli a la turca, a danas ih ima, koji idu po srednjoevropskom vremenu. Donedavno su vodili brigu o sahat-kulama razni vakufi, a sada ima i narodnih odbora, koji se za njih brinu, smatrajući ih utilitarnim objektima lokalnog značenja. Na satovima ovih kula vršile su popravku sahačije.

Od druge polovine XVI stoljeća grade se po Turskom Carstvu sahat-kule, jer su tada kao i kasnije, kako je to već spomenuto, bili džepni satovi, zbog velike skupoće, dosta rijetki. O tome ima zanimljivih podataka u putopisu Francuza Pouletta, koji je prošao Bosnom godine 1658. Baš zbog te oskudice takve sahat-kule gradili su pojedini dobrotvori, mahom vakifi.

Tu su ustanovu preuzeли Turci iz Srednje Evrope. Prvu sahat-kulu podigli su u onovremenom carstvu u makedonskom Skoplju između godine 1566 i 1572, donesavši onamo sat iz zauzetog Sigeta. To nam kaže jedan Francuz koji je prošao kroz Skoplje 1572 i koji u svojim putopisnim bilješkama ističe kako su Turci doveli i majstora iz Sigeta, koji vodi brigu o satu i prima za to veliku plaću. Taj putopisac posebno ističe kako Turci vole i cijene satove i kako je to jedini javni sat u cijeloj Turskoj.⁶ Je li bilo baš tako, zasada se ne da utvrditi. Ne samo Turci, nego i drugi islamski narodi cijenili su sat, jer im je bio potreban za vršenje pet dnevnih molitava koje padaju na tačno određeno vrijeme. To je bio i jedan od glavnih razloga, što su ti islamski narodi u Srednjem vijeku i kasnije proučavali astronomiju mnogo više od drugih.

Među brojnim spomenicima kulture, što ih je naš Zavod popravio i u red doveo, ubrajaju se i neke sahat-kule.

⁶ Dr. M. Dinić: Tri francuska putopisca XVI. veka u našim zemljama, Godišnjica Nikole Čupića, XLIX. (1940.), str. 102.

SAHAT-KULE POJEDINIH MJESTA

1. BANJA LUKA. U prvom godištu ovog časopisa (str. 103) napisao je Alija Bejtić, današnji arhitekt našeg Zavoda, o banjalučkoj sahat-kuli ovo:

»U uskoj povezanosti s džamijom Ferhadijom i ostalim opisanim spomenicima uz tu džamiju stoji u kompozicionalnom smislu i susjedna sahat-kula, koja je nekad odbijala a la turca sate. Danas je ona dobrano pregrađena i preinačena, ali dok je bila u prvotnom obliku, spadala je, svakako, u najljepše spomenike te vrste u Bosni i Hercegovini. Kvadratično podnožje s osnovicom od 3,20 m neobično je masivno i zidano od tesane sedre, a od istog je materijala, dakako, bio i gornji dio, u kojem su na četiri strane bila po dva otvora u obliku prozora svedenih na šiljasti luk, kroz koje se razlijegao glas zvona. U novije vrijeme ti su otvori zazidani i vrh nadozidan tvorničkom opekom, pa je tu smještena vatrogasnica. Tom je prilikom donji dio objekta i utegnut u dvije visine (oko 4 i 8 m) jakim željeznim obru-

čima. Tada je čitav objekt i ožbukan, a time je ta lijepa građevina jako nagrđena, pogotovo otako je mjestimično žbuka otpala. Od stare sahat-kule osim donje mase do danas se sačuvao u prvotnom obliku i ulaz s jugoistočne strane s polukrugom u gornjem dijelu i željeznim vratima veličine 130 X 70 cm. Do rata bilo je tu i zvono, što je odbijalo satove. Na njemu je i latinski natpis: Salio me je Bartol Padovan godine gospodnje MDI (1501). Slova su sadrivena vrlo primitivno.

I tu sahat-kulu sagradio je Ferhad-paša Sokolović nešto prije godine 1587. To razabiremo iz same Ferhad-pašine zakladnice. Tu se, doduše, sahat-kula izričito ne spominje, ali se određuje plaća službeniku, koji će voditi brigu o javnom satu, a posve je jasno, da je taj sat mogao onda stajati samo na sahat-kuli. To je ujedno i najstariji poznati trag sahat-kula u ovim stranama, a možda je upravo ta sahat-kula bila i prva, koja je proradila u Bosni i Hercegovini.«

Da li je ova sahat-kula baš prva u Bosni, teško je reći, jer sat, koji se spominje u Ferhad-pašinoj zakladnici, mogao je stajati i na zidu džamije.

Tu sahat-kulu spominje i jedna narodna pjesma, što ju je zabilježio Antun Hangi nešto prije 1903. godine.⁷

Od novijeg vremena bila je u Banjoj Luci i muvekithana.

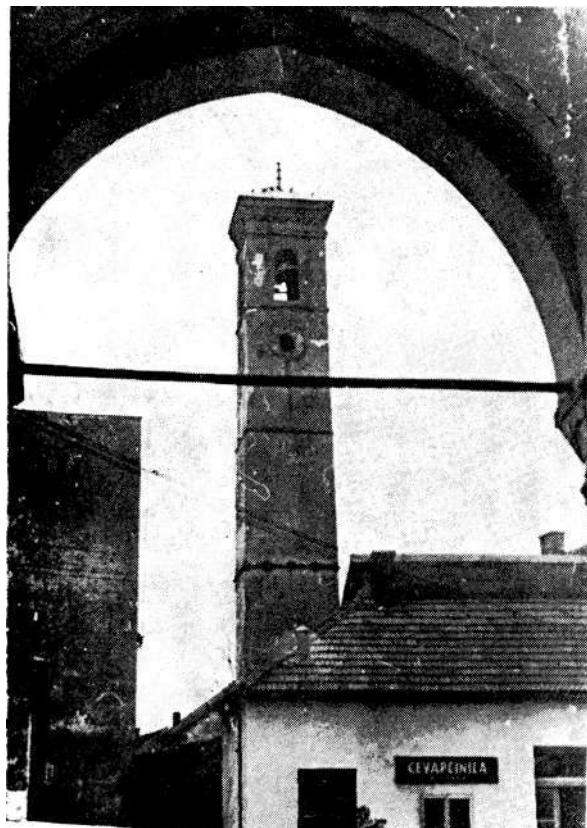
2. SARAJEVO. Na zapadnoj strani Begove džamije u pročelju Imareta stoji četrvrasta vitka kula, koja visinom dosiže šerefe munare džamije. Pri vrhu ove kule smješten je sat, koji se vidi sa sve četiri strane kroz prozore.

Ne zna se tačno kada je sagrađena sahat-kula, jer se ne spominje u Gazijinim zakladnicama. Najstariji joj spomen nalazimo u jednom djelu Ćatib Čelebije, turskog geografa prve polovice XVII. stoljeća. Tu on među ostalim kaže da kod Husrevbegove džamije ima sahat sa zvonom.⁸ Pri navali princa Eugena (1697.) stradala je sahat-kula, što se vidi iz jednog budžeta, napisanog trideset godina kasnije, ali je popravljena.⁹ Ponovo je stra-

⁷ A. Hangi, Banjaluka. Grad i okolica. *Školski vjesnik*, X./1903., str. 59.

⁸ St. Novaković, Hadži-kalfa ili Ćatib-Čelebija turski geograf XVII veka o Balkanskom Poluostrvu. *Spomenik S. K. A.*, XVIII, Beograd, str. 19.

⁹ Isprava u arhivu Gazi Husrevbegova vakufa u Sarajevu.

Sahat-kula u Banjoj Luci, pogled iz trijema džamije Ferhadije

dala 1831 i popravljena je 1832. U popravak je potrošeno 185 groša. Na ovom je objektu izvršen jedan manji popravak i godinu dana prije, a trošak je iznosio 15 groša. Isto tako popravljana je 1177 (1762/63) iznosom od 895 akči.¹⁰ Gornji dio ove kule prezidan je četiri godine prije okupacije. Ovom prilikom uzidan je današnji sat, dojavljen iz Engleske. Iz Londona donijeli su ga sarajevski trgovci Hašimaga Glodo i Mehaga Hadžikapetanović.¹¹ Prije toga bio je na staroj sahat-kuli samo jedan otvor prema dvorištu Begove džamije, koji se i danas vidi.¹²

Godine 1874 sagrađena je u Sarajevu na Vratniku, uz džamiju Divan-katiba Hajdar-efendije (Bijela džamija), nova sahat-kula od drvenog materijala, i u nju je smješten stari sat s Gazi Husrevbegove sahat-kule. Ta sahat-kula radila je do izgradnje stare kasarne, koja je stajala na mjestu današnje Jajce kasarne. Kako je bila od drvenog materijala, a prilično visoka, to se vojni erar i mahaljani pobojavahu da je vjetar ne sruši, i zbog toga je oboren 1890, a sat je smješten u susjednu džamiju. Sve troškove oko ove sahat-kule snosio je Hadži Salihaga Ramić,¹³ kazandžijski trgovac. O satu je vodio brigu Avdija Sabljara, zvanog Dedo.¹⁴

Godine 1934. bila se povela akcija oko obnove ove sahat-kule, ali do ostvarenja nije došlo.¹⁵

Gazi Husrevbegova sahat-kula popravljana je i u ovom stoljeću, i to 1931. i 1955. godine.

Muvekithana. Sve od polovice prošlog stoljeća nije ovdje bilo muvekithane. Muvekithana u dvorištu Gazi Husrevbegove džamije podignuta je 1859 godine, troškom istog vakufa. Od osnutka do danas snabdjevena je dobrim zidnim satovima i spravama za određivanje visine sunca. U starije doba određivala se visina sunca rubtah tom od drveta, to jest astrolabiumom u obliku kvadranta, proračunatim za sarajevski meridijan, ali danas je taj instrument zamijenjen modernim sekstantom na zrcala, u koga sitni nonius dozvoljava tačno određivanje visine sunca. Mjerjenje visine sunca potrebno je, jer se po njemu ustanovaljava tačno koljanje satova i zalaz sunca, a po ovome doba akšama (zapad sunca). Prema akšamu određuju se ostala četiri doba namaza (dnevnih

¹⁰ Spomenica Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice, Sarajevo 1932., str. 110 i 115.

¹¹ Ova dvojica trgovaca išli su prvi put po trgovackom poslu u Pariz i London 1866.

¹² O ovoj sahat kuli vidi opširnije: Dr. Ć. Truhelka, Gazi Husrevbeg, njegov život i njegovo doba, *Gl. Z. M.* XXIV/1912, str. 183, Spomenica, str. 63 i 64.

¹³ Hamdija Kreševljaković, Kazandžijski obrt u Bosni i Hercegovini, *Gl. Z. M.*, Nova serija, VII/1951, str. 201.

¹⁴ M. Traljić, Dedo Sabljari, Kalendar Narodna uzdanica za godinu 1940, str. 250.

¹⁵ S. Traljić: Sarajevski grad Vratnik, Sarajevo 1937., str. 38.

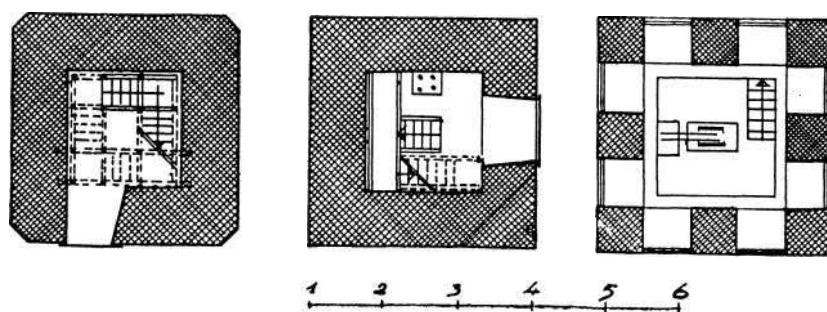
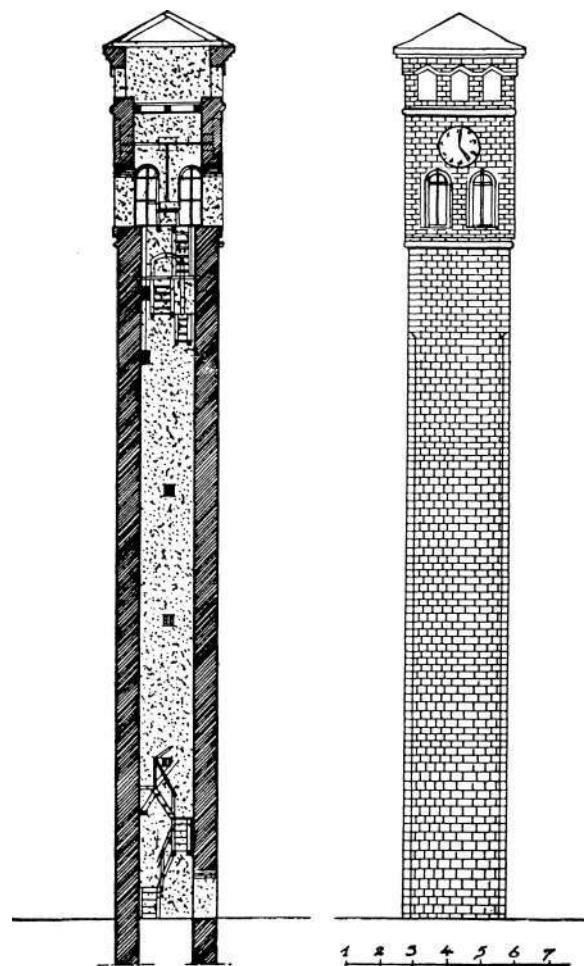
Gazi Husrevbegova sahat-kula u Sarajevu

molitava kod muslimana). Ovo ustanovljavanje tačnog vremena dužnost je muvekit-a.¹⁶ Prvi muvekit je bio Salih efendija Hadžihuseinović s pridjevkom Muvekit. Tu službu vršio je 30 godina (umro 12 III 1888). Iza sebe ostavio je jedno astronomsko djelo i spomenutu turskim jezikom napisanu povijest Bosne (Tarihi dijari Bosna) i jedan globus, koji je sam napravio, a koji se sada čuva u Gazi Husrevbegovoj biblioteci.¹⁷ Po njegovoj smrti službu je vršio najprije njegov stariji sin Husein efendija, a po smrti ovoga Akif efendija (umro 1937). Od 1937 muvekit je prof. Muhamed Pašić, koji i danas vrši ovu službu. Muvekit upravlja i sahat-kulom. U posljednjih šezdesetak godina popravljao je sat sancija Ibrahimaga Musakadić,¹⁸ a sada to obavlja njegov sin Faik.

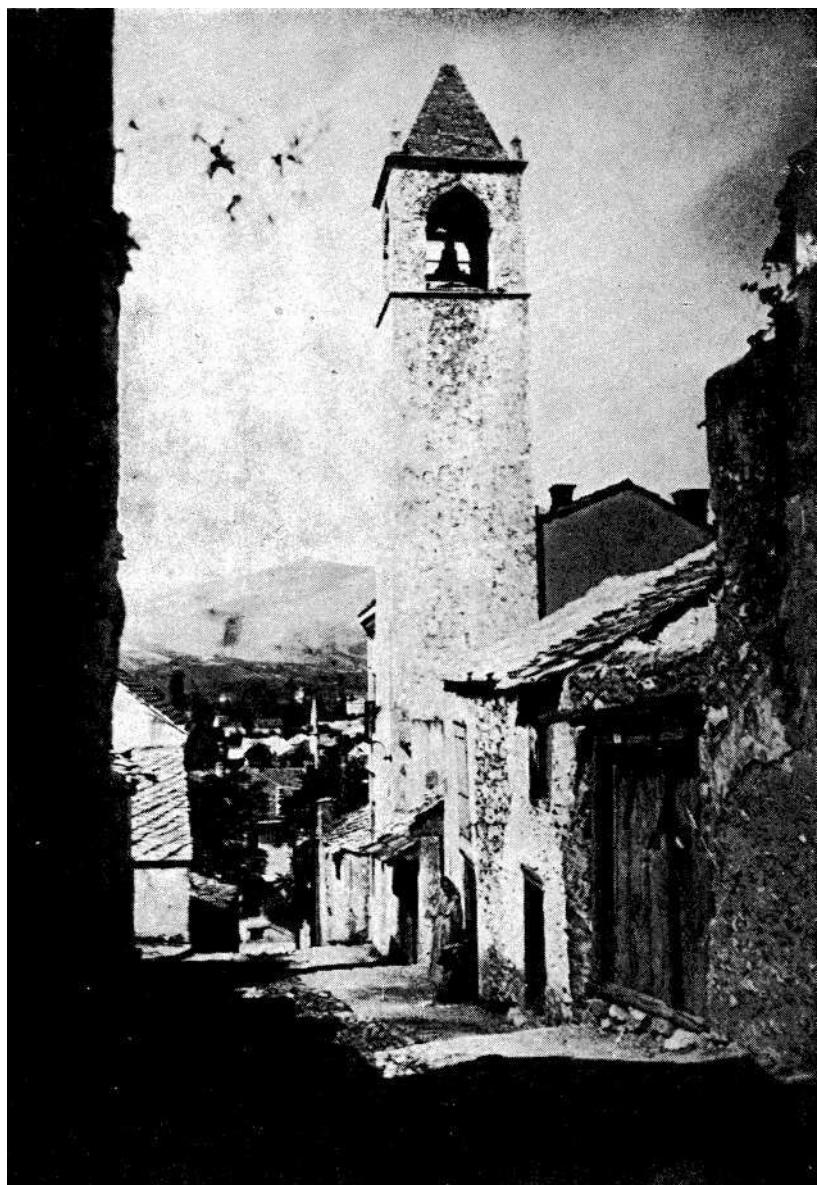
¹⁶ Dr. Ć. Truhelka o. c. str. 16 i 69.

¹⁷ M. Hadžijahić, Salih ef. Muvekit, Novi behar, IX/1935–1936, str. 221 i 222.

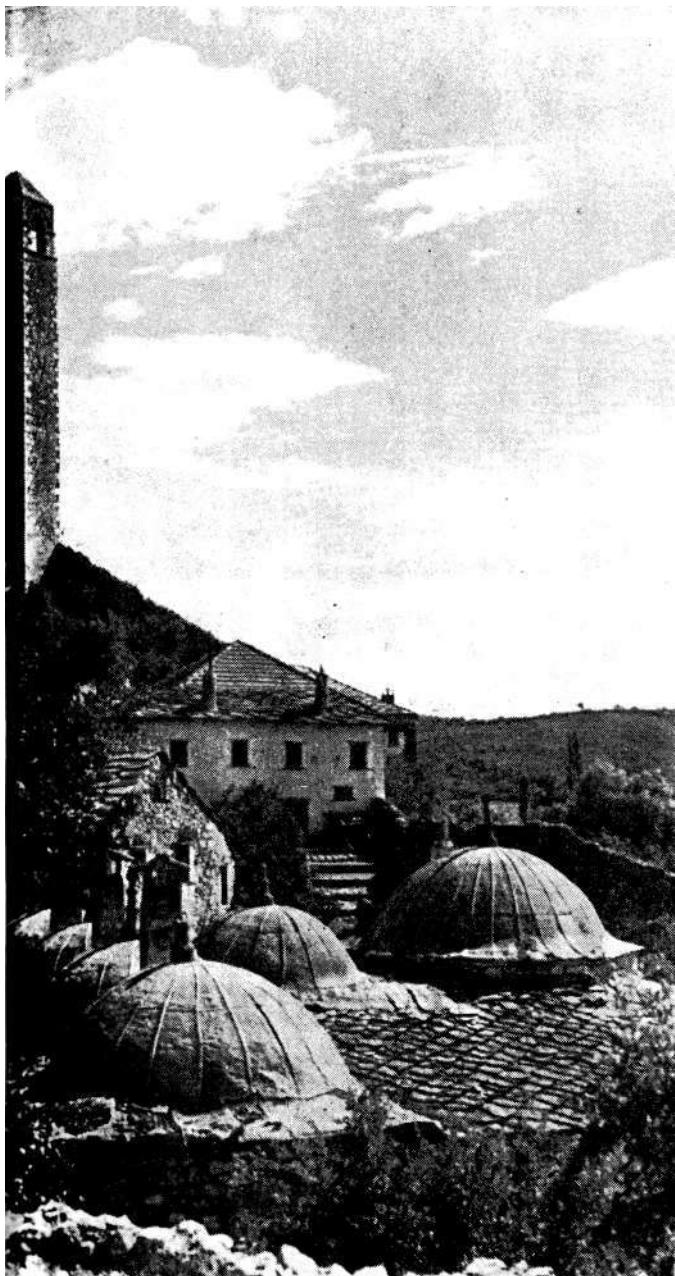
¹⁸ S. M. T.: Ibrahim-aga Musakadić, Kalendar Narodna uzdanica za 1939 g., str. 159–161.

Gazi Husrevbegova sahat-kula u Sarajevu, fasada, vertikalni presjek i tlocrti

Sahat-kula u Mostaru

Sahat-kula u Počitelju

U Sarajevu je bila još jedna muvekithana uz Carevu džamiju (1854—1932), koju je osnovao bosanski vezir Huršid-paša i odredio vakuf za njeno održavanje. O tome postoji zasebna vakuf-nama u Vakufskoj direkciji. Jedna muvekithana, kako je već rečeno, postojala je u Banjoj Luci, a jedna u Mostaru.

Godine 1889 bila je plaća muvekita muvekithane uz Carevu džamiju 60, muvekita uz Begovu džamiju 105, a muvekita u Banjoj Luci 100 forinti godišnje.

3. MOSTAR. Jednu džamiju i sahat-kulu u ovom gradu podigla je neka Fatima-kaduna prije 1664, jer je te godine sahat-kula postojala, kako kaže Evlija Čelebija. Tada se oko ove sahat-kule

sterala kazaska čaršija. Evlja kaže da se zvuk njena zvona čuo na tri sata hoda od Mostara.

Kako je već rečeno, o nabavci novog zvona radilo se 1838 godine.

Brigu oko sata vodio je u zadnje doba sahačija Avdaga Bjelevac (umro 1905). Godine 1917 skinuto je zvono i sat je prestao raditi.¹⁹ Zgrada i danas postoji.

O gradnji te kule ima jedna pjesma:

Zaklela se kaduna Fatima,
Da će gradit sahat u Mostaru,
Da se čuje po svemu Mostaru,
Po Mostaru i oko Mostara,
I još da će džamiju graditi
Baš na srijedi u cara malo.
Što je rekla, to je učinila:
Sagradiła sahat u Mostaru,
I džamiju na srijedi Mostara,
To se čudo i do cara čulo.^{19a}

Ne odgovara li ova pjesma u pogledu glasa zvona navodu Evlije Čelebije?

Zakladnica ove legatorke nije se sačuvala, i tako se ne zna kada su ti objekti sagrađeni. Njena je džamija donedavno postojala.

U Mostaru je postojala i jedna muvekithana uz džamiju Ćejan-čehajinu, a radila je do 1878. U njoj su bila dva sata. Možda je to najstarija muvekithana, koja je mogla nastati iza 1558 godine, jer, kako je već rečeno, spomenuti je legator uvakufio dva sata, ali nije odredio nikakve plate za službenika koji će njime ravnati.²⁰

Stranica kvadratne osnovice iznosi 3,45 m, a visina oko 15 m.

4. POČITELJ. Oko 1664 podigao je više zgrada u ovom mjestu Počiteljac Ibrahim, čehaja velikog vezira Fadil-paše Ćuprilića. On je sagradio medresu, han, banju (hamam), a njegovo je djelo i sahat-kula, o čijem je zvonu bilo govora. Radila je do 1917, kad je s nje skinuto zvono, a kasnije su djeca demontirala sat. Zgrada je u relativno dobrom stanju.

Između 1880 i 1905 dva puta je sat na ovoj kuli popravljao mostarski sahačija Avdag a Bjelevac. O satu su vodili brigu imami počiteljske džamije.

Stranica je skoro kvadratne osnovice 3,22 X 3,26 m, a visoka s gornje strane oko 16 m.

¹⁹ Godine 1919 doveo je ovu sahat-kulu u ispravno stanje mostarski trgovac Bajramaga Bijedić (umro u oktobru 1928). Sat je ponovno pokvaren 1926. Godine 1943 pao je sat na susjednu kuću Sime Mrava. 1945 zazidana su vrata na ovoj sahat kuli.

^{19a} C. Peez, Mostar und sein Culturkreis, Leipzig 1891., str. 33.

²⁰ Za ovaj podatak zahvaljujem Hrviziji Hasandediću, službeniku Arhiva grada Mostara.

Sahat-kula u Hlivnu

5. HLIVNO. Uz džamiju Glavicu stoji i danas dobro očuvana sahat-kula, sagrađena iz 1659. Ovo je druga sahat-kula, koja je prestala raditi poslije austrijske okupacije, kada je ostala bez zvona. U onim burnim danima skinuše joj zvono Ivo Vujanović Cvrk i Jozo Kasalo. Kako je već rečeno, ovo je zvono saljeveno 1479 i pripada ranoj renesansi.²¹

Osnovica je kvadrat sa stranicom 4,40 m, a visina oko 15 m.

6. GRAČANICA. Po tradiciji, koju mi je još pred dvadesetak godina priopćio Šefik Bešlagić, sadašnji direktor našeg Zavoda, sahat-kulu, jednu banju (hamam) i više drugih zgrada u Gračanici podigao je neki Ahmed-paša, koji se onamo nastanio nakon pada Budima (1686) i po tome prozvan Budimlija.

U jednom arapskom rukopisu, što se čuvalo u gračaničkoj medresi 1940, napisanom oko 1215 (1800) bila je na korici bilješka, kako je ova sahat-kula popravljena nakon velikog požara, koji je to mjesto zadesio 1812. Još 1940 godine video se na tom objektu trag od vatre.

Sve do prošlog rata služila je sahat-kula svojoj svrsi. Okupator je s nje skinuo zvono i postavio na jedan bunker da služi za uzbunu. Sat je prestao kucati, a i krov je bio oronuo. Godine

²¹ Dr M. Mandić, Gradine, gromile i druge starine u okolini Livna, *Gl. Z. M.*, XLVII/1935, str. 14.

1952, u dogovoru s našim Zavodom, popravio ju je GNO, izmijenjen je pokrov, prepravljene su stepenice, fasade su ožbukane i sat montiran.

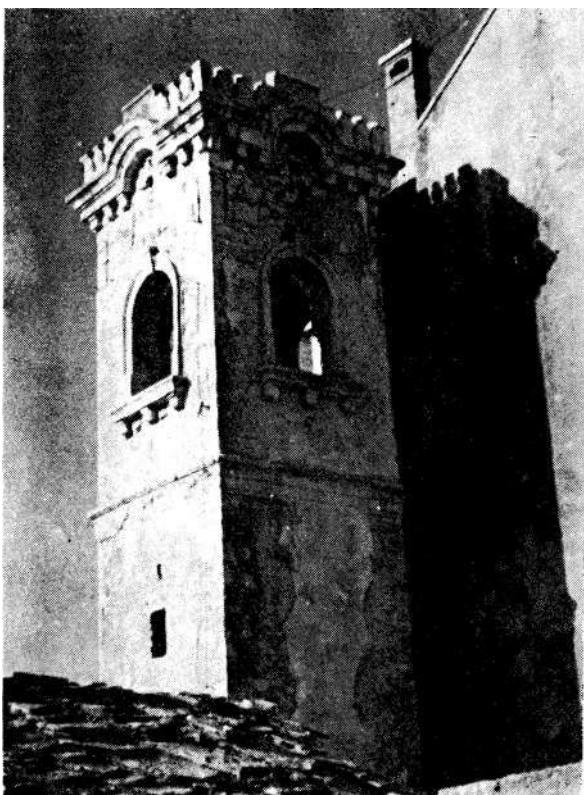
Stranica kvadratne osnovice je 4 m, a visoka je 27 m. To je kod nas najmasivniji objekat ove vrste.

7. JAJCE. O jajačkoj sahat-kuli bilo je govora u prvom dijelu ovog rada. Ovdje će još spomenuti, da je ona kapikula sagrađena u XVII stoljeću, ali se ne zna kada je u nju smješten sat. Sat je bio bez mina. Prestala je raditi nakon zauzeća Jajca 7 VIII 1878 od strane austro-ugarskih okupacionih četa. Odmah prvih dana skinuše vojnici sat i zvono, držeći da je to zvono pripadalo nekada crkvi sv. Luke u Jajcu, kada je ona nakon turske okupacije 1528 pretvorena u džamiju. Ta se sahat-kula izdržavala iz vakufa nekog jajačkog dizdara. Šerifbeg Šeherčehajić, po zanatu sahačija, zadnji je jajački muvekit, koji je upravljao ovom sahat-kulom.²²

Kako je u zadnje doba bio krov na tom objektu potpuno oronuo, to je 1952 zamijenjen novim. Tom su prilikom nešto opravljeni i zidovi. Ove je opravke izveo naš Zavod.

8. PRUSAC je bio nekada lijepa varošica u kojoj je bilo sjedište skopaljskog kadiluka. Danas

²² Šerifbeg je umro u oktobru 1888. god. Podatke o prestanku rada ove sahat-kule i njenom muvekitu dao mi je Mustafa Bubrić, dobar poznavalac prošlosti Jajca.

Sahat-kula u Trebinju

Sahat-kula u Stocu, snimak iz vremena prije g. 1914

je to selo s ruševinama starog grada, koji se u Srednjem vijeku zvaše Biograd. U jarku toga grada stoji sahat-kula, a služi i danas svojoj svrsi.

Kako je Prusac podrobno opisao Evlija Čelebija i kako ne spominje sahat-kule, to je ova nastala iza 1659. Njeno današnje zvono potječe iz 1633 godine. Stroj sata napravio je, kako kažu Pruščani, neki majstor u Gornjem Vakufu. Sat nema mina.

Osnovica je kvadrat sa stranicom od 3,9 m, a visina iznosi oko 10 m.

Možda je ovu kulu sagradio neki prusački dizdar. U Pruscu se zna da je jedan dizdar uvakufio pod Pruscem jedno zemljište da se od njegova prihoda plaća službenik koji će se brinuti o satu. To je zemljište i danas vlasništvo ove kule, a uživa ga i o satu se brine Rasim Terzić, po zanimanju brijač.²³

9. TEŠANJ. Donji dio tešanskog grada sagrađen je 1115 (1703/4) godine. Biće da je tada nastala i sahat-kula, koja stoji u njegovu oboru i koja i danas radi. Sadašnji je sat nabavljen u Beču pred kojih dvadesetak godina, a stari sat čuvao se do prošlog rata u kuli i odande su ga odnijeli Nijemci.²⁴

Osnovica je kvadrat sa stranicom od 3,2 m, a visina oko 18 m. .

10. TREBINJE. Grad u Trebinju sagradio je početkom XVIII stoljeća Osman paša Resulbegović, kapetan i kasniji miri-muhafiz. On je u tom gradu podigao i sahat-kulu, koja stoji i danas. Gradio ju je očito primorski graditelj, što se jasno vidi i na našoj slici. O tome se očuvala jedna narodna pjesma, koja glasi:

Osman paša, on je iz Noyoga,
On je gradu temelj udario,
I u gradu kulu načinio,
I u kulu sahat dobavio
Iz Mletaka, za trista dukata.²⁵

I ta sahat-kula ne radi od 1917 godine. (Nju zamjenjuje sat na mjesnoj gimnaziji).

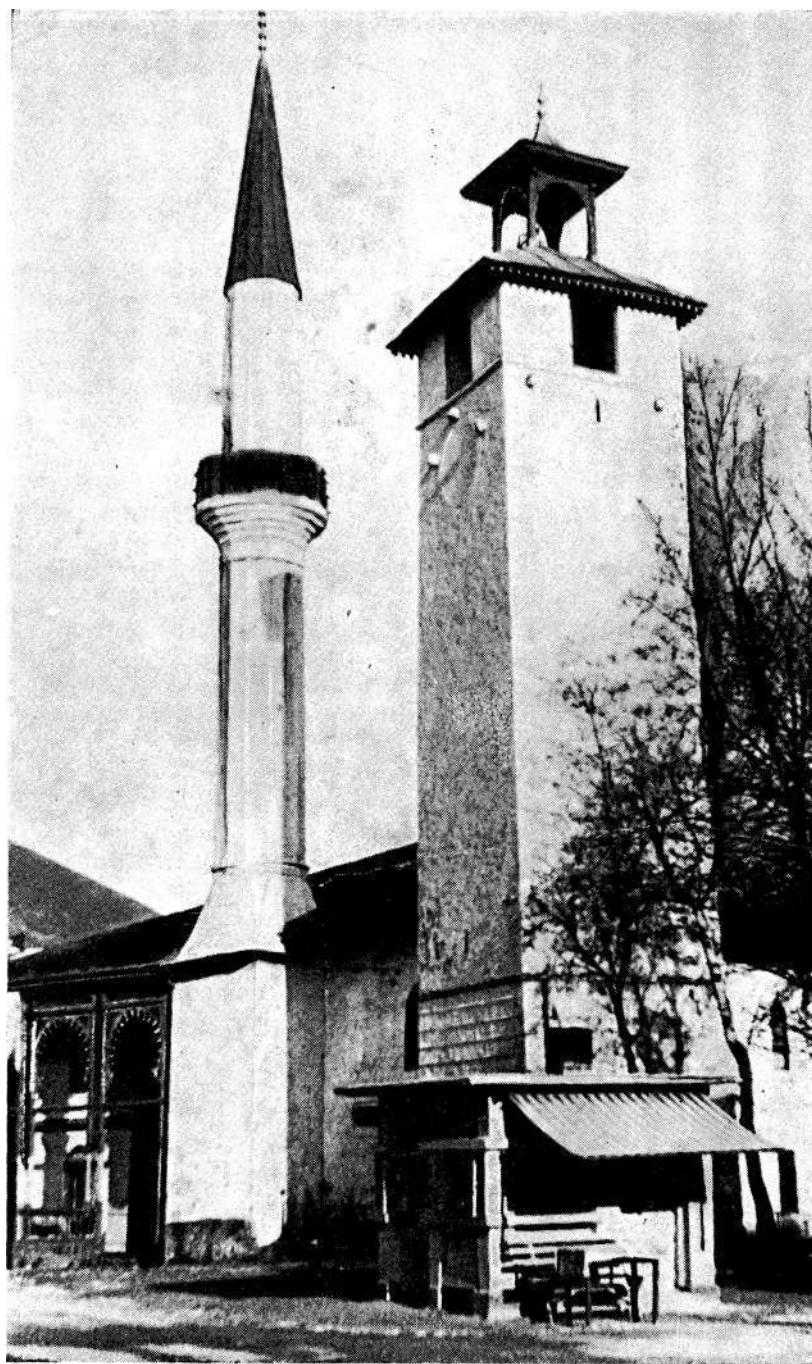
Osnovica je kvadrat sa stranicom od 3,70 m, a visina 16—18 m.

11. STOLAC. Ovdje je sagrađena sahat-kula iza 1664 godine. O njenu osnivaču ništa se ne zna. Porušena je između dva prošla rata. Od 1917 nije radila, jer je i s nje odneseno zvono. O satu se brinuo u zadnje doba Salih Kusturica, mujezin Careve džamije, i za taj trud nije dobivao nikakve nagrade.

²³ D. Mazalić, Biograd-Prusac, stari bosanski grad, Gl. Z. M., Nova serija, VI./1951., str. 187 i 188.

²⁴ D. Mazalić, Tešanj. Gl. Z. M., Nova serija, VII 1953, str. 300,

²⁵ Gajret-kalendar za 1939, str. 299.

Sahat-kula u Gornjoj čaršiji u Travniku

Sahat-kula na Musali u Travniku

Sahat-kula u Gornjem Vakufu

Od te sahat-kule vidi se i danas nešto zidina. Očuvaо je jedan crtež Hamida Dizdara i jedna fotografija ove kule.

12. TRAVNIK. Ovdje su dvije sahat-kule: jedna je situirana na Musali u starom dijelu varoši, a druga u Gornjoj čaršiji u novom dijelu, koji je nastao prenosom vezirske stolice iz Sarajeva u Travnik poslije 1700 godine. Ona prva nastala je najkasnije u prvoj polovini XVIII stoljeća, a u Gornjoj čaršiji oko 1758. Ne zna se ko je sagradio kulu na Musali, dok je ona druga zadužbina Mehmed-paše Kukavice kao i uz nju džamija, koja se danas zove Hadži Alibegovom.

Sahat-kula na Musali ne radi od 1903, tj. od zadnjeg velikog požara. Najmanje je dva puta popravljana, o čemu govore dva natpisa uklesana na dvije ploče, što su uzidane u tu kulu dosta visoko od tala i zbog toga još nisu pročitana, a ako su godine dobro pročitane, onda se prvi popravak desio 1226 (1811) a drugi 1235 (1819). Imala je samo jednu minu (Zifferblatt), i to na onoj strani, što je okrenuta prema Donjoj čaršiji. Između dva rata nešto je dozidana i u taj novi prostor smještena je sirena.

Osnovica je kvadratna sa stranicom od 3,60 m.

Kukavica sahat-kula popravljana je 1233 (1817) za vezirovanja Sulejman-paše Skopljaka. O tome popravku ima uzidana ploča s natpisom iznad vrata. Godine 1238 (1822/23) preneseno je jedno zvono za ovu kulu iz Sarajeva. Od 1917 ni ova sahat-kula ne radi. Horizontalni presjek je 4,10 X 4,20 m.

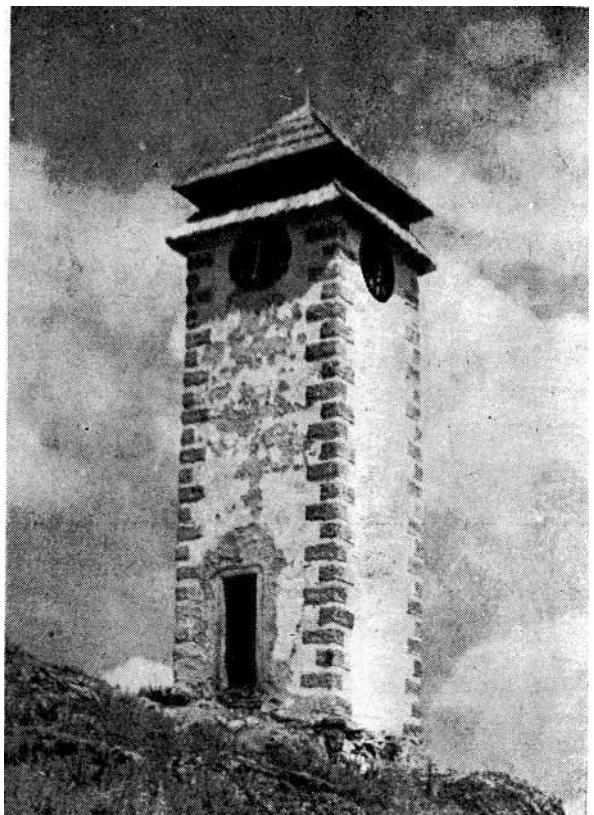
13. GORNJI VAKUF. Sahat-kula je situirana u čaršiji. Njom od njena postanka, kako predaja kaže, upravlja porodica Hadžiabdić. Oni pričaju da je neki njihov predak Abdija bio šehbender (predstavnik Porte) u Rimu, i da se, bivši na hadžu (hodočašću u Meki), upoznao sa dvojicom ljudi, s jednim iz Počitelja, a drugim iz Zvornika, i kako je onaj iz Počitelja bio uzrok da se Hadži-Abdija oženi kćerkom onoga drugoga hadžije iz Zvornika, to je Hadži-Abdija iz zahvalnosti prema jedinom i drugom opremio iz Rima po jedno zvono za sahat-kule u Gornji Vakuf, Počitelj i Zvornik.²⁶ Tehnika nam kaže da je taj objekat nastao u XVIII stoljeću.

Ova sahat-kula radi i danas. Sve do 1949 godine pokazivala je vrijeme po a la turca satu, a onda je preokrenuta na srednjeevropsko vrijeme. Od 1950 do 1953 nije radila. I nju je popravio naš Zavod.

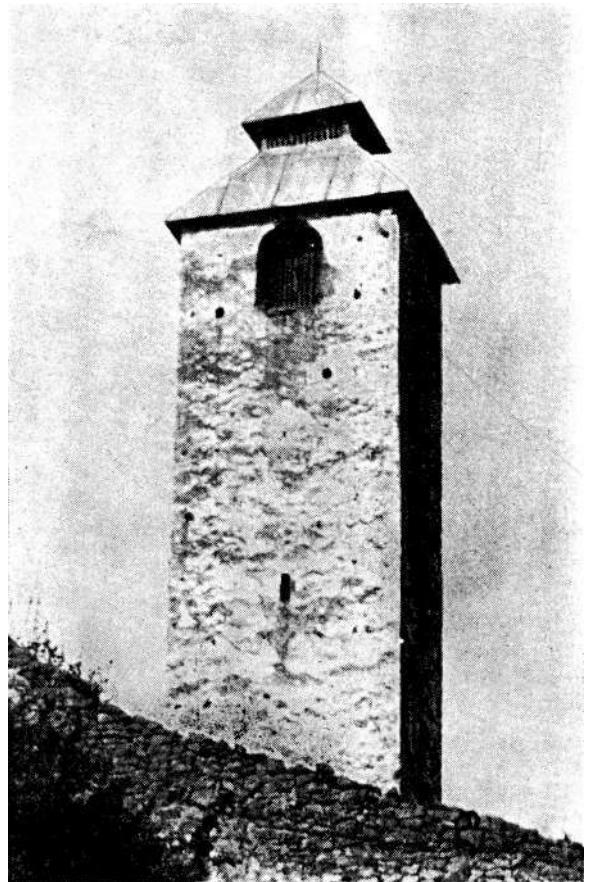
Na ovom satu nije bilo nikada mina. Osnovica je kvadrat sa stranicom 3,55, a visina cca 9 m.

²⁶ U Zvorniku nije postojala nikakva sahat-kula.

Sahat-kula u Donjem Vakufu

Sahat-kula u Maglaju

Sahat-kula u Nevesinju

Sahat-kula u Gradačcu

14. DONJI VAKUF. Sahat-kula je sagrađena u XVIII stoljeću. Njen je legator zasada nepoznat. Ne radi od 1917. Bila je ostala i bez krova, pa ju je naš Zavod prekrio i doveo u ispravno stanje 1952., ali u nju sat nije postavljen. U srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu čuva se zvono s te kule, a saljeveno je 1720 godine.²⁷

Stranica kvadratne osnovice iznosi 3,25 m, a visina oko 10 m.

15. FOČA. U neposrednoj blizini džamije i drugih zadužbina Mehmed-paše Kukavice stoji i njegova sahat-kula, sagrađena nešto iza 1758 godine. God. 1844., a možda nešto i prije toga sat na toj kuli bio je pokvaren pa se sa strane dobavio majstor koji je navedene godine izvršio opravak. U devetom deceniju prošlog stoljeća nabavljen je novi sat, a stari je prenesen u Zemaljski muzej. Tada je preneseno i zvono, a na njemu je urezana godina 1637.

Godine 1943 prilično je stradao ovaj objekat, pa ga je u ljetu 1954 popravio GNO Foča.

U zadnje doba vodio je brigu o satu fočanski sahačija Savo Starović.²⁸

Osnovica je 3,10 X 3,20 m, a visina oko 20 m.

16. MAGLAJ. U predvorju maglajskog starog grada stoji dobro očuvana sahat-kula, koja danas iskučava sate po srednjoevropskom vremenu. I ona je nastala u XVIII stoljeću. Kako su se za njene opravke i sve ostalo brinuli decenijama članovi porodice Uzeirbegovića, nije isključeno da ju je neko od njih i sagradio. U drugoj polovini prošlog stoljeća o satu se brinuo maglajski sahačija Mahmud Đonlija, čija je kuća bila u istom predvorju. Njegovi predi bili su u službi maglajske posade, u odjelu đonunlija (dobrovoljaca). Zadnji član porodice Uzeirbegovića koji je ovu kulu popravio bila je Vasvi-hanuma, supruga Mustajbega Uzeirbegovića, rođena Osmanbegović.²⁹

Kako je ovaj objekat situiran na litici, to mu je prednja strana nešto viša od suprotne. U horizontalnom presjeku ta je kula kvadrat sa strani-

com od 3,07 m; visina je prednje strane 17,10 m, a protivne 14,77 m.

17. PROZOR ima također svoju sahat-kulu, koja od prošlog rata ne radi. O njoj nemam drugih podataka.

18. NEVESINJE. I ovdje postoji sahat-kula, koja ne radi od prošlog rata. Sagrađena je iza 1664. Do 1891 na satu nije bilo mina. Te je godine nabavljen novi sat sa tri mine, od kojih je ona jugoistočne strane imala tzv. turske brojeve, ona sa sjeveroistočne rimske, a na jugozapadnoj strani i sada stoje arapski brojevi.

Stranica kvadratne osnovice duga je do 3 m, a visina sahat-kule iznosi 14—15 m.

19. GRADAČAC. Sahat-kula u tom mjestu najmlađi je objekat ove vrste kod nas, jer ovamo ne ubrajamo onu drvenu u Sarajevu. Podigao ju je 1824 Husein kapetan Gradaščević — Zmaj od Bosne, kako se to čita na uzidanoj ploči. O njenu zvonu već je bilo govora u prvom dijelu ovog rada. Novo zvono za ovu kulu nabavila je 1923 Vasvi-hanuma Osmanbegović, udata Uzeirbegović. Godine 1953 izvršeni su opravci na kuli. Obnovljena je krovna konstrukcija, dotrajali limeni pokrov zamijenjen je sindrom, popravljeno je stubište, nabavljena vrata, dok, međutim, stari sat još nije postavljen.

Kao i većina drugih, i ova je sahat-kula u osnovici kvadrat, sa stranicom 5,50 m, a visoka je 21,50 m. Ozidana je od kamena, osim najgornjeg dijela u visini od 0,50 m, koji je od opeke.

Ova je sahat-kula radila do 1942, tj. do odlaska Ahmeda Ademovića-Ajdinovića u vojsku. Ahmed, njegov otac Ibrahim i stric Ajdin dugi su niz godina vodili brigu o satu i u zadnje vrijeme Ahmed je od vakufa za tu službu primao 100 dinara mjesечно.

Okupator je bio pretvorio sahat-kulu u benzinsko skladište, pa je tada pokvaren i njezin sat.

Jedna sahat-kula, koju je sagradio Huseinkapetanov otac, Osman-kapetan, a spominje se u zakladnici Murad-kapetanovoj od 19 reb. I 1225 (24 IV 1810).³⁰

Kako se iz izloženog vidi, danas (novembar 1955) još radi pet sahat-kula, i to u Sarajevu, Pruscu, Foči, Maglaju i Tešnju, Prve dvije pokazuju vrijeme a la turca, a ostale idu po srednjoevropskom vremenu.

²⁷ D. M. Mandić, o. c. p. 14.
²⁸ Savo Starović je član starije fočanske porodice, rođen je 1873., a umro 1947.

²⁹ Vasvi-hanuma je rođena u Derventi oko 1845., kći je Mahmut-bega Osmanbegovića. Prije 1878. udala se za Behdžet-bega Gradaščevića, a po njegovoj smrti preudala se (1896) za Mustaj-bega Uzeirbegovića. Umrla je 1921. u Maglaju. Po njenoj oporuci kupili su 1923. u Zagrebu na sajmu zvona za sahat-kule u Maglaju i Gradačcu, njen muž Mustaj-beg i bratić Osman,beg Osmanbegović. Ove podatke dobio sam od Esada Alibegovića iz Dervente i Osmana Murad-bašića iz Maglaja.

³⁰ Zakladnica u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, pod brojem 132.

RÉSUMÉ

LES TOURS À HORLOGE EN BOSNIE-HERZÉGOVINE

Les tours à horloge représentent des constructions caractéristiques et rares de l'architecture orientale dans la presqu'île des Balkans. Ce sont des constructions semblables aux tours des églises romaines; elles servent à indiquer l'heure à la manière turque, et c'est pourquoi elles renferment dans leur partie supérieure des cloches qui sonnent les heures, et parfois des cadans munis d'aiguilles. En Bosnie-Herzégovine, c'étaient, à l'exception d'un seul, des monuments en pierre et à base de forme rectangulaire, se rapprochant du carré. Dans toutes ces constructions, on observe une exécution plus libre de la façade où la pierre taillée n'est employée qu'aux angles, où sa fonction est de servir de joint entre les dalles, tandis que les autres parties sont faites de pierres aux formes inégales et grossières. Les arêtes de base de ces constructions vont, en Bosnie-Herzégovine, de 3,05 m. à 5,5 m. Les hauteurs de ces constructions sont encore plus inégales. Il n'y en a presque pas deux semblables, car ces hauteurs vont de 10 à 28 mètres. La tour la plus basse se trouve dans un petit bourg de l'ouest de la Bosnie, Gornji Vakuf, tandis que la plus haute et en même temps la plus monumentale est celle de Gazi Husrevbeg à Sarajevo, qui remplit encore aujourd'hui sa fonction, et indique l'heure de la même manière qu'il y a trois cents ans.

De telles constructions s'élèvent généralement seules, en des endroits d'où l'on jouit d'une bonne vue sur le centre de la ville et les autres parties de l'agglomération, de sorte que cette horloge publique puisse servir au plus grand nombre possible d'habitants. Il y a cependant des tours à horloge qui ont été construites sur les remparts mêmes des forteresses. En raison d'une telle position, toutes concèdent à la ville

un accent spécial, remarquable surtout du point de vue urbanistique et pictural.

En Bosnie-Herzégovine, à l'époque de la domination turque, vingt-et-une constructions de cette sorte ont été édifiées, dont deux seulement n'existent plus. Parmi celles qui ont été conservées, et placées sous la protection de l'état en tant que monuments rares, cinq fonctionnent encore, et deux, parmi ces cinq, indiquent l'heure calculée à la manière orientale. Cette étude fournit les renseignements historiques sur tous ces monuments, ainsi que leur description.

La coutume d'élever des horloges publiques fut introduite dans l'empire Ottoman partir de la seconde moitié du XVIe siècle, et c'étaient de riches particuliers qui les faisaient élever au moyen de legs. Les Turcs virent cette nouveauté, et la transplanterent d'Europe Centrale dans leur propre pays. Et c'est justement sur le sol yougoslave, dans le Skoplje d'alors, en Macédoine, qu'ils édifièrent la première tour à horloge de leur empire, et cela entre 1566 et 1572, en transportant à cet endroit l'horloge de la ville hongroise de Siget, qu'ils avaient conquise. Ces renseignements nous ont été transmis par un chroniqueur français qui passa par Skoplje en 1572, et remarqua dans ses notes que les Turcs avaient fait venir un artisan de Siget, qui s'occupait de l'horloge et était payé pour ce travail. On ne possède pas de renseignements sur la date à laquelle fut construite la première tour à horloge de Bosnie-Herzégovine, mais certaines indications laissent fortement présumer que la première fut celle de Banja Luka, construite grâce à un legs du vizir bosniaque Ferhad-Pasa Sokolovic, probablement un peu antérieurement à l'année 1587.